ऋते इत्यादिमन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति । उपविशति प्राग्वा उदग्वाभिप्रयाय प्रदक्षिणमाहृत्य उपयाति । तेन रथेन प्राङ्मुखो वा प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्य्यसमीपमागच्छति उपयातायार्घ्यमिति कोहनीयाः । उपयातायाचार्य्यसमीपमागतायार्घ्यं देयमिति कोहनीया आचार्य्या आहुः । रथाभावेऽपि मन्त्रपाठाचारः । चरुकरणे तण्डुलादावबघातादिवत् । अस्य कर्म्मणः समावर्त्तनसंज्ञापि ।

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावर्त्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्॥"
इति मनुः ॥

स्पष्टं शौनककारिकाम् । कुर्व्वीत स्वयमेवैतत् समावर्त्तनसंज्ञकम् ।" इति संस्कारतत्त्वम् ॥

समावायः, पुं, समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, भागवते । २ । ८ । १३ ।

"यस्मिन् कर्म्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते ।
गुणानां गुणिनां चैव परिणाममभीप्सताम् ॥")

समाहृतः, त्रि, (सम् + आ + हृ + क्तः ।) सम्यक् प्रकारेण आहृतः । यथा,—

"जय त्वं कालि सर्व्वेशे सर्वभूतसमाहृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं भुङ्क्ष्व नमोऽस्तु ते॥"
इति दुर्गार्च्चाप्रयोगतत्त्वम् ॥

समाहृत्तः, पुं, (सम् + आ + हृत् + क्तः ।) वेदाध्ययननिवृत्तः । तत्पर्य्यायः । लब्धानुज्ञः २ । इत्यमरः ॥ साङ्गवेदाध्ययनानन्तरं त्वमिदानीं गृहस्थो भव इति गार्हस्थ्याय प्राप्तानुमतिः समाहृत्त उच्यते । समावर्त्तते अध्ययनान्निवर्त्तते इति समाङ्पूर्व्वात्हृतेः कर्त्तरि क्ते समाहृत्तः । इति भरतः ॥

"अतः परं समाहृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम् ।"
इति उद्वाहतत्त्वञ्च ॥*॥

तस्य सर्व्वाशौचे मुण्डनं यथा अशौचाधिकारे आपस्तम्बः । अनुभाविनाञ्च परिवापनमिति । अनुभाविनां स्वाशौचमनुभवतां समाहृत्तानां सर्व्वाशौचे मुण्डनम् । यत् पुनरापस्तम्बः । न समाहृत्ता वपेयुरन्यत्र वीहारादित्येके । वीहारात् दर्शपौर्णमासाङ्गयागविशेषादन्यत्र समाहृत्ता गृहस्था न वपेयुः । इत्येकेषां मतम् । तत् काम्यपरम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

समाहृत्तकः, पुं, (समाहृत्त एव । स्वार्थे कन् ।) समाहृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

समावेशः, पुं, (सम् + आ + विश + घञ् ।) एकत्र सहावस्थानम् । यथा । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् । अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वम् । न चानयोरेकत्र समावेशः । इति तिथ्यादितत्त्वे वैधहिंसाविचारः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । १ । ६ ।

"परस्परसमावेशात् जगतः पालने स्थितौ ।
तयोस्तत्र यथावृत्तं कैलाशे पर्व्वतोत्तमे ॥")

समावेशितः, त्रि, सहावस्थितः । प्रविष्टः । समावेशग्रामः । समावेश-शब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

समाश्रयः, पुं, (सम् + आ + श्रि + अच् ।) सम्यगाश्रयः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।

"तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं
शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयो-
रपरित्यागमयाचतात्मनः ॥"

सम्यगाधारः । सहायः । समाङ्पूर्व्वकश्रिधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समाश्रितः, त्रि, (सम् + आ + श्रि + क्तः ।) सम्यक्प्रकारेणाश्रितः । यथा,—

"रवेः कवेः किं समरस्य सारः
क्षयेर्भयं किं किमदन्ति भृङ्गाः ।
सदा भयञ्चाप्यभयञ्च केषां
भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥"
इत्यन्तर्लापिका ॥

समासः, पुं, (सम् + अस् + घञ् ।) संक्षेपः । (यथा, मनुः । ७ । २०२ ।

"सर्व्वेषान्तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम्
ख्यापयेत् तत्र तद्वंशं कुर्य्याच्च समयक्रियाम् ॥")

समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ समाहारः । इति हलायुधः ॥ एकपदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ समसनं पदयोः पदानां वा एकपदीकरणं समासः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ स च षड्विधः । द्वन्द्वः १ बहुव्रीहिः २ कर्म्मधारयः ३ तत्पुरुषः ४ द्विगुः ५ अव्ययीभावः ६ । तेषां लक्षणं यथा । भिन्नान्येकार्थद्वादिसंख्याद्यादीनां चद्व-य-प-ग-वाः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥*॥ अपि च ।

"नाम्नां समासो युक्तार्थस्तत्स्था लोप्या विभक्तयः ॥"
इति वैयाकरणाः ॥ तस्य सामान्यलक्षणं यथा । अभिधानाश्रितलोपाभाववदन्य-मध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनाम-समुदायत्वं समासत्वम् । तत्र कर्म्मधारयद्विगु-तत्पुरुष-बहुव्रीहि-द्वन्द्वाव्ययीभावाः षट्सामसा भवन्ति । तत्र कर्म्मधारयत्वं समाहृतनियतलक्षणाशून्यासंज्ञास्थसंख्यावाचक-पूर्वपदकान्यमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यतुल्याधिकरणपदसमुदायत्वम् । यथा नीलोत्पलमित्यादि ॥१॥

तत्र द्विगुत्वम् । समासाधीनलक्षणाशून्यमध्यपदवर्त्तिविभक्ति-शून्यासंज्ञास्थसंख्यावाचक-पूर्वपदक-तुल्याधिकरणनामसमुदायत्वम् । स च तद्धितार्थे विषयीभूते तद्धितार्थेऽभिधेये उत्तरपदे वा समाहारे वाभिधेये भवति । उत्तरपदं पारिभाषिकंयत्पदघटितसमासान्तर्वर्त्ति द्विगुस्थपदं तत् पदम् । तेन च पञ्चगवो धनानीत्येवासमस्तप्रयोगो न तु पञ्चगवानि धनानि इति । तद्धितार्थे विषयीभूते यथा पञ्चगर्गरूप्यः पञ्चब्राह्मण्यः पञ्चनापितिः हैनाविकमित्यादि । तद्धितार्थेऽभिधेये यथा पञ्चकपालः ओदनः । समासस्य संस्कृतोऽर्थः संस्कारे प्रयोज्यतासम्बन्धेन पञ्चकपालस्यान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तथा च पञ्चकपालप्रयोज्यसंस्काराश्रयाभिन्न ओदनः । तद्धितार्थस्य समासेनाभिधानात् न तद्धितप्रत्ययाः समाहारेऽभिधेये यथा पञ्चगवं चतुष्पथं द्विपात्रं त्रिभुवनं चतुर्युगमित्यादयः । उत्तरपदे यथा । पञ्चगवधनः इत्यादि॥२॥

तत्पुरुषत्वन्तु । समासाधीनलक्षणिकविशेषणपदकमध्यवर्त्तिविभक्ति-शून्यनामसमुदायत्वम् । यथा । राजपुरुषः । कष्टाश्रितः । पुरुषोत्तमः । इत्यादि ॥ ३ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणानियतोत्तरपदकसमासत्वं बहुव्रीहित्वम् । समासाधीनलाक्षणिकविशेष्यवाचकपदकमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनामसमुदायत्वं वा सम्बन्धिलाक्षणिकत्वव्याप्योत्तरपदकत्वं वा बहुव्रीहित्वम् । बहुव्रीहिश्च द्विविधः । समानाधिकरणो व्यधिकरणश्च । यथा । चित्रगुः । गृहधान्यकर्षेत्रः । आरूढवानरा वृक्षः । इत्यादि ॥ ४ ॥

स्वघटकीभूतप्रत्येकपदार्थान्वितार्थकसोत्तरविभक्तिकमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनामसमुदायत्वं द्वन्द्वत्वम् । यथा धवखदिरपलासांश्छिन्धि । इति । द्विविधो द्वन्द्वः । इतरेतरयोगः समाहारश्च । यत्र समाहारस्यावयवार्थः प्रधानं तत्रेतरेतरयोगः द्विवचनेऽपि तत्रैव । यथा । देवदत्तयज्ञदत्तौ । धवखदिरपलासाः । इति यत्र संहतिप्राधान्यं तत्र समाहारस्तत्र कवचनं नपुंसकलिङ्गता च । यथा वाग्दृशदं हस्त्यश्वम् । इत्यादि ॥ ५ ॥

समासप्रयुक्तलक्षणाशून्यावयवपूर्वपदकमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्य-तत्पुरुषान्यनाम-समुदायत्वं अव्ययीभावत्वम् । यथा । उपकुम्भं अघटं निर्म्मक्षिकं अधिस्त्रि इत्यादि ॥ ६ ॥ इति समासवादः॥*॥ अन्यच्च । यौगिकेषु समासं लक्षयति ।

"यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादिनिजार्थके ।
यादृशार्थस्य धीर्हेतुः स समासस्तदर्थकः ॥"

यादृशमहावाक्योत्तरः त्वतलादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः । विभजते ।

"स चायं षड्विधः कर्म्मधारयादिप्रभेदतः ।
यथोपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः ॥
पूर्वमध्यान्त्यसर्व्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः ।
प्राच्यः पञ्चविधः प्रोक्तः समासोवा भटादिभिः॥"

तेषु कर्म्मधारयं लक्षयति ।

"क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् ।
तादात्म्येन भवेदेष समासः कर्म्मधारयः ॥"

क्रमिकं यन्नामद्वयंतयोरेकस्य नाम्नोऽर्थेधर्म्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्य अन्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशनामद्वयं कर्म्मधारयः । यथा-नीलोत्पलम् ॥ १ ॥ द्विगुं लक्षयति ।

"संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।
अभेदेनैव यत् स्वार्थे स द्विगुस्त्रिविधो मतः ॥"

संख्यावच्छिन्नशक्त-यत्-पदोत्तरत्वविशिष्टयन्नाम स्वार्थधर्म्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वय-